

УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИК П.А.ІВАНОВ: ОСНОВНІ ЕТАПИ БІОГРАФІЇ ТА НАУКОВА СПАДЩИНА

Розвиток української історіографії у другій половині XIX – початку XX ст. є об'єктом ретельного вивчення з боку сучасних українських історіографів. Однак, не всі аспекти розвитку історіографії цього періоду нині є рівномірно дослідженими. Одним з перспективних підходів є біоісторіографічний, що дозволяє висвітлити історіографічну ситуацію за допомогою дослідження біографії та наукової спадщини тогочасних істориків. Метою даної статті є висвітлення основних етапів життєвого та творчого шляху одного з маловідомих представників київської історичної школи В. Антоновича – Павла Андрійовича Іванова.

З врахуванням всіх праць П.А. Іванова проаналізовано його внесок у вивчення історії України та сприйняття його наукової діяльності сучасниками. В історіографічних публікаціях загального чи спеціального характеру містяться занадто скупі дані про П.А. Іванова, не встановлено навіть дат його життя¹. У даній статті за допомогою архівних та опублікованих джерел, більшість з яких вперше вводиться до наукового обігу в даному контексті, простежено за основними віхами біографії історика, його науковими зв'язками, педагогічною діяльністю. Особливо важливими є матеріали з фондів Державного архіву Одеської області (ДАОО), виявлені листи П.А. Іванова до М.С. Грушевського за період 1892-1898 років з фонду Грушевських в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, що подають важливі дані про національну свідомість історика, його усвідомлення себе членом київської школи та ширше – представником українського історіографічного процесу². До того ж ці листи дозволяють встановити авторство П.А. Іванова щодо декількох статей в «Записках» Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, написаних під псевдонімом „П. Андрієнко” чи „Іванов”.

Формулярні списки про службу П.А. Іванова з фондів ДАОО дозволяють встановити дату народження історика та деякі інші важливі факти його біографії. Отже, він народився 7 листопада 1860 року у містечку Захарівці – волосному центрі Тираспольського повіту Херсонської губернії (тепер районний центр Одеської області, який

1927 р. перейменовано у Фрунзівку – на відзнаку того, що там народився і до 1884 р. мешкав В.П.Фрунзе – батько відомого радянського воєначальника)³. Батьком П.А. Іванова був православний виходець з Сербії вахмістр Андрій Степанович Іванов, мати звали Марія Анікеївна. Вірогідно, що родина не була заможною, адже зазначено, що маєтку ні у нього, ані у його рідних не було. На жаль, немає даних про дитинство та юнацтво майбутнього історика, зокрема, про те де він отримав середню освіту. У 1887 році Іванови були приписані до одеських міщан. П.А. Іванов був одружений на доньці штабс-капітана Надії Михайлівні Єгоровій. З сімейного життя ще відомо, що мав синів Бориса (1885), Всеволода (1900) та доньку Валентину (1902). В одному з документів згадано, що в 1906 році старший син був студентом Київського політехнічного інституту⁴.

«Доросле життя» П.А. Іванова достатньо чітко вкладається у три етапи: київський (по 1886), миколаївський (1887-1893) та одеський (з 1893 і до кінця життя).

Протягом першої половини 1880-х років П.А. Іванов навчався на історико-філологічному факультеті київського університету Св. Володимира, який 19 грудня 1886 року затвердив його кандидатом зі срібною медаллю за твір, присвячений середньовічній історії Волинської землі⁵. Саме у київському середовищі сформувалися наукові, суспільно-політичні погляди та національний світогляд, склалося коло, насамперед, наукових знайомств. Звичайно, як науковий керівник найбільший вплив мав на нього В.Б. Антонович.

Викладацька кар'єра П.А. Іванова та найактивніша наукова діяльність припадають на роки його перебування у Миколаєві та Одесі. Про перебування його у першому з цих міст матеріалу обмаль, як і незрозуміла причина його переїзду саме до цього міста. Відомо, що там він протягом 1887-1893 років викладав історію та географію в Олександрівській гімназії. У листах П.А. Іванова містяться дані про те, що він і по від'їзді з Києва прагнув підтримувати зв'язки з В.Б. Антоновичем та іншими відомими київськими українськими істориками: М.П. Василенком, О.І. Левицьким (по співробітництву у «Киевской старине»), І.В. Лучицьким, В.С. Іконниковим, М.С. Грушевським. Відносини повинні були стимулюватися обранням вченого дійсним членом історичного товариства Нестора-літописця у Києві 19 травня 1891 року⁶.

В Миколаєві налагоджується листування між ним та М.С. Грушевським (перший лист датовано листопадом 1892 року), що тривало потім і під час перебування П.А. Іванова в Одесі. Обставини

знайомства П.А. Іванова з найвидатнішим істориком України заслуговують на окрему увагу. Згадки про П.А. Іванова наявні у «Щоденнику» М.С. Грушевського за 1891 рік. З приводу свого обрання членом історичного товариства Нестора-літописця: він писав: «Окрім Антоновича подання підписали Левицький, Каманін і якийсь Іванов – се мені було не конче приємно, можна було під більш колючим соусом піднести; але се дурниця»⁷. Хоча цей запис може свідчити про скептичне ставлення вже на той час відомого історика до свого скромного колеги (втім як і до О.І. Левицького з І.М. Каманінін), тим не менш, протягом 1890-х років М.С. Грушевський прагнув залучити його до наукової співпраці, зокрема, до публікації на сторінках «Записок» НТШ⁸. На жаль, П.А. Іванов, відгукнувся лише декількома статтями, які до того ж надсилав із затримкою. Вірогідно, це призвело до охолодження відносин, навіть певної втрати інтересу з боку М.С. Грушевського до П.А. Іванова і, як наслідок, припинення листування у 1898 році.

Доля П.А. Іванова в одеський період його життя – серпень 1893 – початок ХХ ст. – в основному пов'язана з двома навчальними закладами – Маріїнською жіночою гімназією та Новоросійським університетом (1893 – 1906). Про причини його появи в Одесі поки що також можна лише здогадуватись і передбачати, що це могло бути пов'язано зі скрутним матеріальним становищем і намаганням бути ближче до батьків. У липні 1895 року директор Маріїнської гімназії рекомендував П.А. Іванова як «старанного викладача, що відзначається хорошими моральними якостями, цілковито володіє предметом та відмінними педагогічними прийомами»⁹. Окрім того у 1902 році він виконував обов'язки директора жіночого комерційного училища міністерства фінансів, засноване А.В. Полікарповою-Козленко, в 1894 – викладав у приватному училищі першого розряду Бухтєєвої, у 1895 – у приватному училищі Пашковської. Перелік одеських середніх навчальних закладів, де П.А. Іванов виконував педагогічні та адміністративні обов'язки, напевно, на цьому не вичерпується. Гадаємо, що ще однією з причин появи П.А. Іванова в Одесі було бажання стати викладачем у Новоросійському університеті. На цьому епізоді його біографії слід зосередитися особливо.

Головним промоутером у влаштуванні П.А. Іванова на посаду приват-доцента у Новоросійський університет був відомий історик, Олексій Іванович Маркевич (1847-1903), який саме у жовтні 1893 р. здобув посаду ординарного професора по кафедрі російської історії. Однак, пробні лекції П.А. Іванова у листопаді 1893 року історико-філологічний факультет

визнав невдалими. У листі до київського історика В.С. Іконникова О.І. Маркевич писав, що першу пробну лекцію перед професурою історико-філологічного факультету Новоросійського університету про діяльність М.С. Мордвинова на півдні імперії вони обрали виходячи з того, що П.А. Іванов працював з цим матеріалом у миколаївських архівах. Причину невдачі О.І. Маркевич бачив у тому, що претендент увібгав в лекцію «весь архівний матеріал, майже без обробки, не подавши ніяких загальних міркувань... Можливо, що друком може вийти поважна робота, але слухати її було неможливо»¹⁰. У листі до М.С. Грушевського від 18 листопада 1893 року П.А. Іванов інакше інтерпретував причини свого фіаско. З одного боку, він погоджувався, що однією з причин невдачі стало читання ним статті, а не лекції. Саме тому голоси професорів поділилися навпіл – по 4 «за» та «проти». Однак, головною причиною невдачі він вважав інтригування проти нього з боку декана факультету О.О. Кочубинського, який запідозрив його в українофільстві. Уся ситуація навколо його невдалої спроби зображувалася П.А. Івановим як «мерзотність», зроблена з ним Новоросійським університетом¹¹.

Тим не менш, 30 січня 1896 року П.А. Іванов отримав дозвіл в якості приват-доцента на читання у весінньому семестрі спеціального курсу, по дві лекції на тиждень: «Нарис історії Новоросійського краю у царювання імператриці Катерини II»¹². Судячи з літератури, рекомендованої студентам, П.А. Іванов спирався на праці А.О. Скальковського «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края», «История Новой Сечи», Д.І. Багалія «Колонизация Новороссийского края», Д.І. Яворницького, А. Брікнера «Иллюстрированная история Екатерины II». П.А. Іванов також читав необов'язковий курс «Історія малоросійського козацтва» (2 години на тиждень) для студентів 1-8 семестрів, переважно істориків¹³.

Однак, надовго закріпитися у Новоросійському університеті П.А. Іванову не вдалось і йому довелось звільнитись не без присмаку адміністративного скандалу. На 1899 навчальний рік він заявив спецкурс «Історія Новоросії у 15-17 ст.». Восени на курс записався тільки один студент Стельмашенко (у 1905-1906 роках був викладачем одеського кадетського корпусу, дійсним членом Історико-філологічного товариства), який згодом поскаржився факультету на відсутність викладача. 18 лютого 1899 року на засіданні історико-філологічного факультету П.А. Іванов пояснив, що він ні в осінньому півріччі, ані весною не читав заявленого ним курсу, адже різноманітні заняття не залишають йому часу для читання

лекцій в університеті. Факультет не визнав причину поважною і 22 лютого 1899 року П.А. Іванов подав у відставку¹⁴.

Незважаючи на це, 25 листопада 1902 року П.А. Іванов був знову зарахований на посаду приват-доцента¹⁵. Лекції П.А. Іванова зі спецкурсу «Історія малоросійського козацтва», згідно посібників, що рекомендовані студентам, спиралися на праці М.О. Максимовича, В.Б. Антоновича, П.П. Короленка¹⁶. Офіційно П.А. Іванов перебував на посаді приват-доцента з 14 грудня 1902 по 1 січня 1909¹⁷. Однак, фактично він працював до весіннього семестру 1905 року, оскільки у жовтні 1905 року його вразив інсульт. Через рік це унеможливило викладацьку кар'єру і він звільнився з Маріїнської гімназії за станом здоров'я. П.А. Іванов твердив про незворотній характер своєї хвороби і клопотав за пенсію, яку і отримав за 19-річну службу в 1907 році в розмірі повного окладу по 600 крб. на рік. На той час він мав за вислугу літ чин статського радника (1899), ордена Святого Станіслава 3-го і 2-го ступеню (1894, 1901) та Анни – 3-го ступеню (1896) за відмінну службу та особливі труди, а також срібну медаль в пам'ять царювання Олександра II (1896)¹⁸.

У квітні 1909 року син П.А. Іванова Борис просив ректора Новоросійського університету підтвердити, що його батько викладав в університеті¹⁹. Напевно, стан здоров'я вченого на той час був критичним, адже в іншому разі він імовірно сам піклувався б про надання йому відповідних документів. Про це ж говорить і те, що з під пера історика не вийшло жодної публікації після 1905 року, та й загалом не зафіксовано жодного іншого прояву наукової активності. Тим не менш про свого колегу не забували в Києві. На початку XX ст. група київських істориків готувала збірку на пошану В.Б. Антоновича. Запрошення до публікації було розіслано всім учням історика, в тому числі одеситу П.А. Іванову²⁰. Однак, публікація цього історика в збірці відсутня.

Дата завершення земного шляху П.А. Іванова поки що не піддається остаточному з'ясуванню. У додатку до звітів ТУАК за 1916 та 1917 рр. наводиться перелік її особистого складу (це останній з наявних чи, принаймні, доступних), де серед дійсних членів згаданий і П.А. Іванов²¹. Фронтальний огляд протоколів за 1917 р. (з 24 січня по 14 грудня) нічого не дав²². На початку засідань повідомлення про смерть членів наявні. Але мова йде в основному про кримчан та відомих столичних науковців. До того ж інформація з Одеси могла дістатись з запізненнями (якщо могла дійти). Проте у липні 1918 року в листі до ректора Новоросійського університету син вченого Всеволод просив подати відомості про роботу в

університеті його покійного батька²³. Отже, вірогідно, він помер в період з січня 1917 по липень 1918 року. Ні тоді, ані згодом в наукових виданнях не з'явилося некрологу П.А. Іванова. Це свідчить про те, що на той час він потрапив у категорію „при житті забутих”.

Таким чином, педагогічна кар'єра П.А. Іванова не склалася. Долю П.А. Іванова в Одесі можна підсумувати висловленою ним ще думкою на самісінькому початку перебування у місті у (1894): «Загалом в Одесі мені не пощастило у багатьох відношеннях»²⁴. Статус вчителя гімназії, посада приват-доцента в університеті, до того ж уривками, не могли задовольнити амбіції вихованця Київського університету. Можливо ці обставини вплинули на стан його здоров'я. Водночас зосередження на педагогічній роботі у середніх навчальних закладах було однією з причин, що завадила П.А. Іванову написати докторську дисертацію, над якою він працював в Одесі. В грудні 1903 року Іванов доповідав декану, що за виключенням однієї статті він нічого не публікував, публічних лекцій не читав і дуже зайнятий своєю докторською дисертацією²⁵. На жаль про її тему історик не повідомляв. В інших джерелах інформації про неї також немає. Принагідно зауважимо, що інтереси П.А. Іванова виходили за рамки історичних студій. У січні 1902 року, працюючи у Москві за дорученням Одеського товариства історії і старожитностей в архіві головного штабу, він взяв участь у засіданнях ІХ з'їзду природознавців та лікарів²⁶.

Очевидно, що наукові інтереси та зв'язки пов'язували П.А. Іванова перш за все з Україною. Складніше визначити національну ідентичність історика або, інакше, відповісти на запитання чи усвідомлював він себе українцем, в якій мірі його українство впливало на його наукову працю? За своїм ставленням до України П.А. Іванов нагадає свого колегу та товариша О.І. Маркевича. Це ставлення можна окреслити як «українофільство». Не пориваючи з російським культурним середовищем, не володіючи навіть задовільно українською мовою, ці люди з симпатією ставилися до українського національно-культурного руху, підтримували контакти з його представниками. В одному з листів до М.С. Грушевського П.А. Іванов перепрошував за те, що написав статтю до «Записок» НТШ російською мовою і повідомляв, що «завдяки нашим спільним знайомим, я сподіваюсь протягом року настільки задовільно вивчити українську мову, що в наступному році для записок Товариства буду вже писати тільки цією мовою». В іншому листі одеський історик цікавився в свого львівського колеги словами та нотами пісні «Ще не вмерла Україна»²⁷.

Наукова діяльність П.А. Іванова була передусім пов'язана з низкою

наукових товариств України: Таврійською ученою архівною комісією (ТУАК), Одеським товариством історії та старожитностей (ОТИС), Науковим товариством ім. Тараса Шевченка у Львові. Наукові публікації історика головним чином з'являлися у їхніх виданнях, а також у газеті «Южанин» (Миколаїв) та «Киевской старине». За жанром оприлюднення у науковому доробку П.А. Іванова (нараховані 22 позиції) можна виділити монографію, статті та археографічні публікації.

За тематикою праці П.А. Іванова чітко розподіляються на дві групи – з історії середньовічної Волинської землі та Південної України наприкінці XVIII ст. В останній темі дослідницькій інтерес П.А. Іванова зосереджувався на двох проблемах: історії українського козацтва наприкінці XVIII ст. та політиці російської адміністрації на півдні України («Новоросії») у той же період.

Попри історіографічну репутацію П.А. Іванова як передусім дослідника історії Волині, його наукова діяльність в цій царині була значно менш активною, а кількість наукових публікацій вельми скромною (монографія та дві статті, що були власне її частинами) порівняно з вивченням історії Південної України. Тут дослідник часто був несамостійний у використанні джерел і, як наслідок більш залежний від інших авторів, повторюючи їхні здобутки та прорахунки. На цю особливість праць П.А. Іванова вказували його критики. Головна праця дослідника «Исторические судьбы Волынской земли» уявляла собою доповнений та перероблений текст його студентської, кандидатської праці²⁸. Вона була однією з 11 монографій про історію окремих українських регіонів, що вийшли протягом 1881 - 1903 років в рамках т. м. «проекту Антоновича».

Завдання глибокого вивчення історії середньовічної Волині ускладнювалося тим, що незадовго перед тим вже з'явилася праця на ту ж тему іншого вихованця В.Б. Антоновича – А.М. Андріяшева²⁹. Власне більшість оригінального тексту роботи зайняла полеміка з думками багатьох попередніх дослідників Волині, особливо стосовно генеалогії та хронології князів. Так, в питанні про постать Юрія II Болеслава П.А. Іванов примкнув до А.М. Андріяшева та М.К. Любавського, які вважали, що джерела говорять про двох різних князів. Зворотну думку відстоювали Ф. Режабек, М.П. Дашкевич, А.В. Лонгінов, І.П. Філевич, М.С. Грушевський, А. Прохазка, О. Бальцер, І.А. Линниченко³⁰. Більш докладно Іванов висвітлив соціально-економічну та культурну історію (так звану «внутрішню») Волині. На що вказує, наприклад, І.П. Крип'якевич у своїй монографії про Галицько-Волинське князівство³¹.

Оцінки цієї праці представниками київської школи були полярними. В.Б. Антонович вважав, що «Загалом праця Іванова відрізняється великою сумлінністю у вивченні джерел та літератури предмету, повнотою їх вивчення і цілком науковими прийомами історичної критики»³². Цей схвальний відгук став основою рішення про надання П.А. Іванову магістерського ступеню. Завжди суворий у своїх оцінках М.С. Грушевський твердив, що «деякі уваги не уймають ваги і ціни праці Іванова, що є корисним внеском в українсько-руську історіографію, і ми щиро зичимо дальшого успіху і розвою діяльності нового робітника на дорогій нам ниві». Історик відзначив оригінальність підходу автора, що для опису вірувань волинян використав етнографічний матеріал з Волині ХІХ ст. Такий спосіб було вперше застосовано у вивченні історії поодиноких давніх земель. М.С. Грушевський зауважив, що П.А. Іванов ширше розглянув історію Волині першої половини ХІV ст. і відзначив значний інтерес цього розділу праці. Він солідаризувався з одеським колегою щодо зображення князя і віча основою політичного устрою землі³³.

Інші представники школи М.В.Довнар-Запольський та І.А. Линниченко зосередились на негативних сторонах праці, відзначивши фактичні помилки автора, його невміння критично підходити до джерел та думок інших авторів³⁴. Незважаючи на цю критику праці П.А. Іванова були прийняті до уваги в подальшій історіографії Волині та середньовічної України³⁵.

Інтерес П.А. Іванова до цих тем був зумовлений його приналежністю до київської історичної школи В.Б. Антоновича. Як й інші представники школи, він досліджував історію окремих регіонів України – Волині та Півдня, історію козацтва, його методології властивий документалізм та позитивізм (зосередження на пошуку та публікації історичних джерел, привнесення якомога меншої інтерпретації, коли джерело говорить «само за себе»). Проте, як і в цілому для методології київської історичної школи, для методології наукової діяльності вченого властиве поєднання позитивістської теорії та елементів суб'єктивістсько-ідеалістичних конструкцій³⁶. Творча мотивація та концептуальні переконання вченого у вивченні історії спиралися на його вищезазначені українські симпатії. Перш за все це проявилось у вивченні історії Волині як складової Малоросії (Південно-Західної Русі, України), неупередженому ставленні до козаків, що вийшли з-під російської протекції.

Безпосередньо на його концептуальні погляди на історію України вплинув М.С. Грушевський. Про це свідчать матеріали засідань Історико-Філологічного товариства при Новоросійському університеті, членом

якого П.А. Іванов став з 5 березня 1896 року³⁷. На засіданнях 18 лютого та 31 березня 1905 року П.А. Іванов виголосив дві доповіді: „Схема руської історії, запропонована професором Львівського університету Грушевським” та „Питання про малоросійську народність в науковій літературі”³⁸. Він розповів присутнім, серед яких були українські громадівці С.П. Шелухін та І.М. Луценко (в якості гостя), про діяльність Наукового товариства ім. Т. Шевченка, передав зміст статті М.С. Грушевського «Звичайна схема «русської» історії й справа раціонального укладу історії Східнього Слов’янства», і додав, що повністю з ним погоджується. Також він висловив побажання, щоби з’явилася можливість самостійного існування малоросійської (української) мови та народності. У жвавому обговоренні взяли участь відомі професори В.М. Істрін, Б.М. Ляпунов, О.П. Доброклонський, Є.М. Щепкін, а також С.П. Шелухін та Д.Д. Сигаревич. Тон полеміки, принаймні за протоколами, був виваженим та науковим. Таким чином, П.А. Іванов став ініціатором першого відкритого наукового обговорення схеми М.С. Грушевського в науковому та громадському середовищі Одеси. Інформація про обговорення була оприлюднена у найпопулярнішій газеті міста Одеси – «Одесских новостях»³⁹. Цей епізод суттєво доповнює вже відомі дані про зв’язки між Галичиною та Південною Україною, контакти між одеськими науковцями та М.С. Грушевським. Слід відзначити і беззаперечну сміливість наведених висловлювань П.А. Іванова в умовах часто негативного, якщо не ворожого ставлення переважної частини одеського інтелекту та адміністрації до українського національного руху.

Втім, у відомих працях з історії російської політики на півдні України ці погляди П.А. Іванова проявилися незначною мірою. В 1891 році у листі до О.І. Левицького він розглядає знайдені ним матеріали кінця XVIII ст. як джерело для вивчення «малоросійської старовини»⁴⁰. Однак, в опублікованих працях він задекларував консервативні офіційні проімперські доктрини у вивченні історії Південної України. Він у достатньо архаїчному стилі наголошував на мудрості російського уряду, на попередній дикості краю, що цивілізувався внаслідок однозначно благотворної російської політики⁴¹, розмірковував над шкідливістю чи корисністю певних груп населення серед новоприбульців краю (євреїв)⁴², уникав критики дій російської влади щодо козацтва, щоправда і не вихваляючи її.

На погляди дослідника щодо історії «Новоросійського краю» безумовно вплинули праці А.О. Скальковського та О.І. Маркевича. Однак,

---

рецензії П.А. Іванова на ювілейні видання, присвячені історії Одеси (О.І. Маркевича, В.О. Яковлева, В.К. Надлера), що вийшли на сторінках «Записок» НТШ у 1894 році свідчать, що ця специфіка його наукового дискурсу була викликана не стільки особливостями його свідомості, скільки побоюваннями цензурних та політичних утисків. В недосяжному для російської цензури виданні, під псевдонімом „І. Андрієнко”, він відверто став на україноцентричні позиції у висвітленні історії Одеси та Південної України. Він відмітив перевагу українців серед населення Новоросії наприкінці XVIII ст., рішуче заперечив думку В.К. Надлера про цивілізаційну роль Росії на Півдні, наголосивши на ролі запорозьких козаків, підкреслив свавілля російської армії після взяття Хаджибею. П.А. Іванов піддав сумніву позитивну роль іноземних колоністів на півдні України і зауважив, що „Новоросія – певна річ – геть би більш надбала собі культури, коли б переселенцям українським уряд надав хоч частину тих привілеїв і різноманітної допомоги, якими він наділяв тоді переселенців чужоземних”⁴³.

Перші наукові публікації П.А. Іванова на початку 1890-х років власне були присвячені дослідженням історії Південної України, незважаючи на те, що в цей період він працював над магістерською дисертацією у галузі медієвістики. Вони були наслідком його роботи в Миколаївському портовому архіві (початок 1890-х), в Санкт-Петербурзькому та Московському відділеннях архіву головного штаба (1901-1902), катеринославському архіві губернського правління. Інтерес до пошуку документів та запровадження нового матеріалу до наукового обігу був зумовлений вихованням П.А. Іванова в колі київських документалістів, прагненням до встановлення «справжньої» істини в душі позитивізму. Своє кредо він сформулював доконечно ясно: «Я не належу до тих панів, що вважають за можливе обмежуватися тріскучими, нічого не промовляючими виразами, а бажаю основувати свої думки на «арсеналі джерел»⁴⁴. Він заперечував можливість для історика користуватися джерелами з інших рук і базування на них своїх висновків.

Тому не дивно, що левову частку доробку П.А. Іванова в царині вивчення історії Південної України склали археографічні публікації. Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст. головними археографічними осередками у регіоні були ТУАК та ОТІС, отже цю діяльність П.А. Іванова слід розглядати в контексті їх роботи.

ТУАК була створена у 1887 і до середини 90-х років в її археографічній діяльності відбувався своєрідний «вибух» – саме в цей час десяток

археографів оприлюднили половину джерел за обсягом і третину за кількістю за весь час її існування (до 1922 р.). З набуттям відомості у наукових колах ТУАК почала заохочувати фахівців з-поза меж Криму і Таврійської губернії загалом. Серед археографів першим став П.А. Іванов. Запропонував його 23 січня 1892 р. (а обрано 16 квітня) «правитель справ», тобто секретар, Арсеній Іванович Маркевич, який разом з Ф.Ф. Лашковим був справжніми лідерами установи⁴⁵.

Можна передбачити, що про «існування» П.А. Іванова А.І. Маркевич міг довідатись зі сторінок «Киевской старины», адже саме 1891 року П.А. Іванов оприлюднив там документи з архіву канцелярії миколаївського військового губернатора стосовно переселення позаштатних церковників в Новоросію наприкінці XVIII ст. і запорожців на Тамань⁴⁶. Вже того самого року П.А. Іванов розпочав співпрацювати з ТУАК. Перша публікація – опис архівної справи про відновлення у Севастополі комерційного порту наприкінці 10-х рр. XIX ст. – була підготовлена у 1891 р. спільно з професором О.І. Маркевичем і там, серед викладу змісту документів, наведено один документ⁴⁷.

На останньому зі згаданих засідань ТУАК йшлося і про те, що П.А. Іванов надіслав повідомлення, яке було «ретельним викладом двох справ, що зберігались в канцелярії миколаївського військового губернатора. Справи ці такі: 1) Справа 1823 р. про наділення міста Севастополя землею і про інші переваги на користь міських мешканців та 2) За височайшим повелінням, про заборону не службовцям євреям постійного перебування у містах Севастополі і Миколаєві». Тоді ж вирішили «з огляду на інтерес, який мають повідомлення П.А. Іванова, надрукувати їх у витягах в одному з найближчих випусків «Известий» комісії»⁴⁸.

Отже, працюючи у згаданому архіві, він відбирав матеріали, що торкались Криму і порціями переправляв їх до ТУАК. У такий спосіб П.А. Іванов протягом 1892 р. оприлюднив у двох публікаціях описи ще трьох справ з історії Севастополя 20-30-х рр. XIX ст., де навіть цілу низку документів, причому в переважній більшості у витягах⁴⁹. Матеріал був у такому “сирому” вигляді, що ТУАК неодмінно приймала рішення: “надрукувати у витягах” або “у скороченому вигляді”⁵⁰.

Того ж року П.А. Іванов проводив розшуки і у московському відділенні архіву Головного штабу. Тут він виявив документи, не прийняті раніше до уваги Д.І. Яворницьким в його «Історії запорозького козацтва». П.А. Іванов працював з документами лише кілька днів, роблячи розлогі

виписки. Внаслідок цього до ТУАК наприкінці року надійшли матеріали про перші роки російського володарювання у Тавриді⁵¹, а разом з ними і копії ордерів П.О. Зубова стосовно Криму з миколаївського портового архіву⁵². Подальші пошуки в останньому архівосховищі стали основою для його заключної публікації, що була поділена на чотири частини і містила сім ордерів Г.О. Потьомкіна (1788-1789), три листи С.С. Жегуліна (1789), донесення російського офіцера про знахідку нафти на Кубані і в Криму (1792) та 14 ордерів П.О. Зубова (1792-1795). Наявність докладних легенд можна віднести до позитивних рис цієї публікації, а ось безсистемна подача документів як за частинами, так і всередині їх – кидається у вічі як негатив. Співпрацю з ТУАК П.А. Іванов завершив публікацією «Нарису діяльності на півдні Росії адмірала графа М.С. Мордвінова», який, як відомо, ліг в основу його пробної лекції у Новоросійському університеті⁵³.

Матеріали, що їх зібрав П.А. Іванов у миколаївському архіві послужили основою першої в його науковій кар'єрі публікації – розлогої рецензії на працю Г.М. Ге «Історію міста Миколаєва» (1890)⁵⁴. На основі документів молодий історик у незвично різкому для початківця тоні виявив численні неточності у праці миколаївського колеги. Реакція Г.М. Ге та відповідь П.А. Іванова були ще більш різкими, що, імовірно, ускладнило стосунки рецензента з миколаївським громадським та науковим середовищем⁵⁵.

Після переїзду до Одеси П.А. Іванов згорнув співпрацю з ТУАК і розпочав співробітництво з ОТІС – найстаршою археографічною установою у краї (1839). Членом-кореспондентом цього Товариства П.А. Іванов був обраний у 1890 році за рекомендацією О.О. Кочубинського та О.І. Маркевича, а дійсним членом у 1897 році⁵⁶. Науковий потенціал цього товариства не задовольняв вченого. У 1895 році він скаржився М.С. Грушевському: «Наше історико-філологічне товариство якесь линияле, як втім й одеське товариство історії і старожитностей, яким керує зовсім старезний Юргевич: засідання бувають вкрай нечасто, реферати читаються ще рідше, праць товариство майже не видає, а вже виданих у продаж не пускає»⁵⁷.

Після перехідної стадії другої половини 80-х рр. настав час інтенсифікації наукових розробок ОТІС, що припав на 90-ті рр. XIX – початок XX ст. Характерною ставала така форма наукової творчості як власне студії (особливо з археології), що втілювались у розвідки, статті і монографічні дослідження, які витискували археографічну діяльність на маргінес наукової творчості. Не працюючи цілеспрямовано над публікацією кількох чи хоча б

одного значного архівосховища, ОТІС не мало перспективи утримати першість головного археографічного центру на півдні України. Після виникнення у чотирьох губерніях Новоросійського краю вчених архівних комісій, дві з яких – Таврійська і Катеринославська розгорнули надзвичайно активну археографічну діяльність, наукова установа в Одесі уже не могла з ними конкурувати⁵⁸.

Незважаючи на загалом тривожну тенденцію археографія посіла все ж помітне місце і у цей період у доробку ОТІС – публікації джерел займали близько третини обсягу їх «Записок». Керівником цієї діяльності наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., а також і одним з лідерів ОТІС був О.І. Маркевич. Активно разом з ним працювали у царині археографії А.О. Скальковський, Ф.Ф. Лашков (що тоді переїхав з Криму), помітними були О.О. Андрієвський, П.П. Короленко, В.В. Латишев, А.В. Лонгінов, М.Г. Попруженко, Л.М. Савьолов, А.В. Флоровський.

З огляду на наведену вище епопею з університетом, зовсім не виглядає дивним, що до археографічної роботи в ОТІС П.А. Іванова залучив О.І. Маркевич і причому ще в останні місяці перебування його у Миколаєві. Професор залучив майбутнього одесита насамперед до царині камеральної археографії – доручив зробити опис матеріалів з історії Одеси у миколаївських архівосховищах, а також витяги з деяких документів, які зберігались у тамтешньому портовому архіві. Проте П.А. Іванов, не маючи, як зазвичай, часу, лише розпочав справу, а завершення її доручив іншим особам. Врешті було так-сяк розписано п'ять справ з переліком 80 документів (один з них з шостої справи – канцелярії миколаївського військового губернатора). Також О.І. Маркевичу були надіслані витяги з кількох документів, які він умістив разом з описом. Щоправда історик нарікав на те, що із-за поспішності роботи не всі документи скопійовані ретельно. Але він доклав багато зусиль, щоб подати максимальну кількість витягів. Опубліковані були навіть ті матеріали, у точності копіювання яких він сумнівався, оскільки вважав оприлюднення будь-яких матеріалів дуже актуальним – наближався ювілей Одеси, а віднайдені документи торкалися в основному середини 90-х рр. ХVІІІ ст.⁵⁹. Не зважаючи на намагання О.І. Маркевича надати публікації максимальної науковості – примітки щодо змісту, вказівки на попереднє опублікування матеріалів тощо вона залишає враження незавершеності.

Здобувши врешті посаду приват-доцента, П.А. Іванов продовжив свої архівні пошуки. Після Миколаєва він вирішив обстежити деякі матеріали у Катеринославі. Там, в архіві губернського правління об'єктом його уваги

стала справа про міграцію єврейського населення на південь України у 1775 - 1777 рр. Сім документів з величезної, на 345 аркушів, справи його зацікавили насамперед «як матеріали з історії колонізації Новоросійського краю»⁶⁰. Характерним для П.А. Іванова було розміщення джерела упереміш з коментарями, що деякою мірою нагадувало «Історію Нової Січі» А.О. Скальковського, а найбільше – його публікації 80-х – початку 90-х рр. в «Киевской старине» (в одній з них «Геродот Новоросійського краю» також торкався даної проблеми)⁶¹.

Там само П.А. Іванов розшукав справу про спробу петербурзького купця Ф. Фабера одержати земельні угіддя у Катеринославському намісництві (1784- 1787). Чотири документи з неї він опублікував⁶². Відзначивши, що один з них написано надзвичайно нерозбірливо і «вельми неправильно орфографією», упорядник «забув» позначити нерозібрані або спірні місця та вказати, що виправив орфографію.

Працюючи ще у 1892 р. в московському відділенні архіву Головного штабу зі справами про діяльність Г.О. Потьомкіна на півдні імперії, П.А. Іванов наштотхнувся на матеріали з історії Запорізької Січі. Ці папери, за його твердженням, були вивезені з кошової церкви у 1775 р. і «уявляють частину того досить значного січового архіву, з якого черпав свої дорогоцінні відомості автор Історії Нової Січі А.О. Скальковський». Внаслідок цієї знахідки на сторінках «Записок» з'явилося 12 документів з історії Запорізького козацтва (1734-1756 рр.) з географічними, бібліографічними та джерелознавчими примітками П.А. Іванова⁶³. Упорядник по-особливому підійшов до розташування документів, зробивши не спільний коментар, а окремо, подокументно, з метою вказати на цінність інформації кожного з них. Поява цих матеріалів стала своєрідним доповненням не тільки до відомої праці А.О. Скальковського, а й публікацій О.О. Андрієвського⁶⁴.

Очевидно, що в Одесі П.А. Іванов захопився козакознавством, зокрема історією запорожців після зруйнування Січі. Здійснивши, експедицію по місцях, де мешкали нащадки козаків, П.А. Іванов ознайомився з трьома документами, які належали одному з таких спадкоємців і опублікував їх у додатку до однієї зі статей⁶⁵. Доповідь, присвячена історії Чорноморського козацтва була наслідком його подорожі у вересні 1901 року до селища Слободзеї в районі Тирасполя. Завдяки підтримці місцевого земського лікаря Кравченка та аматора старожитностей о. Іоана Кириці, настоятеля храму Св. Архангела Михайла, він ознайомився із матеріальними залишками перебування тут Чорноморців. П.А. Іванов

також відвідав хату нащадка козаків, який відмовився переселитися на Тамань. У додатках до доповіді Іванов навів фотографії предметів, що належали отаману козаків А. Головатому.

У 1904 році з'явилася публікація великої доповіді П.А. Іванова на засіданні ОТІС, присвячена історії козацтва в перше п'ятиліття після зруйнування Запорозької Січі у 1775 році, тобто становленню Задунайського козацтва⁶⁶. Доповідь П.А. Іванова ґрунтувалась на документах віднайдених ним у Санкт-Петербурзькому відділенні архіву Головного штабу. Доповідач зіставив дані документів з усними повідомленнями, що використовували його попередники – А.О. Скальковський, Ф.К. Кондратович та П.П. Короленко. Ця доповідь викликала схвальну оцінку С.В. Петлюри, який наголосив на розходженні одеського історика з попередніми дослідниками⁶⁷.

Деякі наукові проекти П.А. Іванову не вдалося реалізувати. Йдеться передусім про докторську дисертацію та історію міста Миколаєва, про роботу над якою Павло Андрійович згадував під час полеміки з Г.М. Ге.

В подальшій історіографії Південної України праці П.А. Іванова досить поважне місце. Про це свідчить часте посилення на них провідних дослідників української колонізації Придунав'я. В основному автори використовували історико-географічні та політичні дані, наведені П.А. Івановим⁶⁸. Проте, критичний аналіз доробку дослідника як одного з перших істориків Задунайського козацтва в цих працях не наведений.

Отже, біографія П.А. Іванова є невід'ємною частиною історії київської історичної школи В.Б. Антоновича. Про це свідчать як особливості тематики та методології його праць, так і його ідеологічні та концептуальні переконання. Як і в більшості представників школи, наукова праця історика ґрунтувалась на українській національній свідомості рівня кінця ХІХ – початку ХХ століть, сприйнятті України як самостійного чинника історичного процесу, зосередженні на історії власне українського народу. Напевно, праці історика схвально сприймалися його україноцентричними колегами В.Б. Антоновичем, М.С. Грушевським, С.В. Петлюрою, О.І. Маркевичем не в останню чергу завдяки спільній ідейній основі. На відміну від іншого члена школи І.А. Линниченка, переїзд П.А. Іванова на південь України (Миколаїв та Одесу) не призвів до розчинення його „українофільських” переконань в „російському морі”. Він залишився адептом історичних концепцій В.Б. Антоновича та М.С. Грушевського.

Педагогічна та наукова кар'єра П.А. Іванова справляє враження невдалої, незавершеної та нереалізованої. Його наукова спадщина

фактично є відбиттям початкової стадії наукової праці: збирання та класифікації джерел. Тому головна заслуга вченого для історичної науки все ж таки зводиться до його археографічної діяльності, до того ж такої, що не зовсім відповідала тогочасним високим стандартам. Попри намагання, П.А. Іванову не вдалося перетворитися з провінційного історика на вченого всеукраїнського чи всеросійсько-імперського масштабу. Більш успішній кар'єрі перешкодив не тільки менший науковий потенціал історика порівняно з деякими видатними колегами, але й такі життєві обставини як розпорошеність занять, слабке здоров'я, підозри з боку одеського академічного істеблішменту в українському патріотизмі.

Водночас П.А. Іванов вперше прочитав історичний українознавчий курс в Новоросійському університеті („Історія малоросійського козацтва”), вперше ініціював обговорення історичної схеми М.С. Грушевського в одному з провідних історичних товариств Одеси, один з перших досліджував історію південноукраїнського козацтва кінця XVIII ст., був першопублікатором низки важливих джерел з історії Південної України, належав до перших дослідників середньовічної історії Волині. Таким чином, в регіональному вимірі роль П.А. Іванова не виглядає скромно – він зробив значний внесок у розвиток традицій дослідження історії України в її Південному регіоні. Все це засвідчує неординарність постаті П.А. Іванова в історіографічному процесі кінця XIX – початку XX ст. і зайвого разу підкреслює видатну роль київської історичної школи в становленні та розвитку української історичної науки. З іншого боку, постать П.А. Іванова підтверджує думку про важливу роль Південної України в розвитку українського національного руху та українознавства.

Подальші дослідницькі пошуки дозволять доповнити інформацію про життєвий шлях та наукову діяльність П.А. Іванова. Постаті вченого слід відвести місце у загальних курсах з української історіографії другої половини XIX - початку XX, зокрема, в контексті висвітлення структури та долі київської історичної школи.

---

¹ Іванов П. // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1994. - Т. 3. – С. 854; Першина З.В. Внесок істориків Півдня України в наукову розробку проблем історії України // Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця XX ст.): Матеріали всеукр. наук. - практ. конф. / ред. В.Г. Сарбей. - Глухів, 1997. - С. 81-84; Першина З.В. Історія України в працях одеських дослідників // Український історичний журнал. - 1994. - № 4 - С. 56; Попова Т.Н., Станко В.Н. Исторические

исследования в одесском университете: традиции и современность // Вестник Одесского государственного университета. - 1995. - № 1. - С. 39.

² Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАУК). – Ф. 1235. – Спр. 498.

³ Історія міст та сіл Української РСР. Одеська область. – К., 1979. – С.781.

⁴ Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 47 (Маріїнська гімназія). - Оп. 1. - Спр. 5752. – Арк. 76, 80, 113, 126; ДАОО. – Ф. 45 (Новоросійський університет). - Оп. 4. - Спр. 1296. - Арк. 15-18.

⁵ Державний архів міста Києва. – Ф. 16. – Оп. 469. – Спр. 165. – Арк. 1-2.

⁶ Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – Кн. 7. – 1893. – Отчет за 1892/1893. - С. 31.

⁷ Грушевський М.С. Щоденник. 1883-1894. / Ред.Л. Зашкільняк. – К., 1997. – С. 103.

⁸ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Спр. 498. – Арк. 30-33.

⁹ ДАОО. – Ф. 47 (Маріїнська гімназія). - Оп. 1. - Спр. 5752. – Арк. 12.

¹⁰ Інститут рукопису наукової бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – III. – Спр. 50097. – Арк. 6, 9 зв.

¹¹ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Спр. 498. – Арк. 21-28.

¹² ДАОО. – Ф. 45 (Новоросійський університет). - Оп. 4. - Спр. 2515. - Арк. 93-94.

¹³ Обзорение преподавания в Императорском Новороссийском университете в 1897/98 годах по историко-филологическому факультету. – Одесса, 1897. - С. 17.

¹⁴ ДАОО. – Ф. 45. – Спр. 1296. – Арк. 1-6.

¹⁵ Там само. – Арк. 13.

¹⁶ Обзорение преподавания в Императорском Новороссийском университете за 1904/1905. – Одесса, 1904. – С. 17.

¹⁷ ДАОО. – Ф. 45 (Новоросійський університет). - Оп. 4. - Спр. 1296. - Арк. 24.

¹⁸ ДАОО. – Ф. 47 (Маріїнська гімназія). - Оп. 1. - Спр. 5752. – Арк. 90-106.

¹⁹ ДАОО. – Ф. 45 (Новоросійський університет). - Оп. 4. - Спр. 1296. - Арк. 21.

²⁰ Синові України. Зб. статей 1906 року на пошану професора В.Б. Антоновича / За редакцією В. Уляновського. – К., 1993. – С. 116.

²¹ Отчет о деятельности Таврической ученой архивной комиссии за 1916-ый год // ИТУАК. – 1918. – № 55. – С. 387.

²² Протоколы заседаний Таврической ученой архивной комиссии // ИТУАК. – 1919. – № 56. – С. 289-349.

²³ ДАОО. – Ф. 45 (Новоросійський університет). - Оп. 4. - Спр. 1296. - Арк. 23.

²⁴ ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Спр. 498. – Арк. 44.

²⁵ ДАОО. - Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2609. – Арк. 427.

²⁶ ДАОО. – Ф. 47 (Маріїнська гімназія). - Оп. 1. - Спр. 5752. – Арк. 58.

²⁷ ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Спр. 498. – Арк. 40, 80.

²⁸ Исторические судьбы Волынской земли. – Одесса, 1895. – 317 с.; Иванов П.А. Несколько слов по поводу сочинения А.В. Лонгинова «Князь Федор-Любарт

-
- Ольгердович» // Чтения в историческом обществе Нестора летописца в Киеве. – Т. 8. – 1894. – С. 23-35 (Библиография); Иванов Картка з історії Волині на початку XIV ст. // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. II. – 1893. – С. 119-146.
- ²⁹ Андрияшев А.М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. – К., 1887.
- ³⁰ Болеслав-Юрий II, князь Малой Руси. Сборник материалов и исследований. – СПб, 1907. – С. 106.
- ³¹ Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 19-20.
- ³² Рецензія В.Б. Антоновича на твір Іванова „Исторические судьбы” // Киевские университетские известия. – 1896. - № 3. – С. 3-5.
- ³³ Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. - 1896. - Т. 9. – Бібліографія. - С. 4-9.
- ³⁴ Журнал министерства народного просвещения. – 1896. - № 4. – С. 332-377; Линниченко И.А. Отзыв об ученых трудах П. Иванова. – Одесса, 1905.
- ³⁵ Кучинко М.М. Волинська земля X – середини XIV ст. – Луцьк, 2002. – С. 17, 279.
- ³⁶ Кіян О.І. Ідейно-політичні та методологічні позиції Київської історичної школи Володимира Антоновича // Український історичний журнал. – 2006. - № 2. – С. 159-174.
- ³⁷ Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. – Т. 9. – 1910 – Протоколы. – Отчет о деятельности за 1905-1906 академический год. – С. 5.
- ³⁸ Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. – Т. 12. – 1905 – Протоколы. – С. 23-24, 42.
- ³⁹ Одесские новости. – 1905. - 2 апреля.
- ⁴⁰ Институт рукопису наукової бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – III. – Спр. 53554. – Арк. 1.
- ⁴¹ Из дел Московского отделения архива Главного штаба // Известия Таврической ученой архивной комиссии (ИТУАК). – 1893. – № 19. – С. 31.
- ⁴² Дело о выходе из-за границы в Новороссийскую губернию жидах // Записки Одесского общества истории и древностей (ЗООИД). – Т. 17. – 1894. – С. 162-188.
- ⁴³ Андрієнко І. Ювілейні видання до історії м. Одеси // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1894. – Т. IV. – С. 152, 158, 159, 162.
- ⁴⁴ Иванов П.А. Audiatur et altera pars! // Южанин. – 1890. - 11 декабря.
- ⁴⁵ Протоколы заседаний Таврической ученой архивной комиссии // ИТУАК. – 1892. – №15. – С.124, 130.
- ⁴⁶ Иванов Переселение заштатных церковников в Новороссию при Екатерине II / / Киевская старина. – 1891. – кн. 5. – Т. 33. – С. 288-297; Переселение запорожцев на Тамань // Киевская старина. – 1891. – кн. 7. – Т. 34. – С. 133-141.
- ⁴⁷ Возобновление русского торгового судоходства на Черном море в конце XVIII

века // ИТУАК. – 1899. – №29. – С.53-55.

⁴⁸ Протоколы заседаний Таврической ученой архивной комиссии // ИТУАК. – 1892. – №15. – С.129.

⁴⁹ Из дел канцелярии Николаевского военного губернатора // ИТУАК. – 1891. – №14. – С.109-131; 1892. – №16. – С.75-100; Из дел Николаевского портового архива // ИТУАК. – 1895. – №22. – С.18-34.

⁵⁰ Протоколы заседаний Таврической ученой архивной комиссии. – 5 апреля и 31 мая 1891 г. // ИТУАК. – 1891. – № 13. – С.87; Протоколы заседаний Таврической ученой архивной комиссии // ИТУАК. – 1892. – №15. – С.129.

⁵¹ Из дел Московского отделения архива Главного штаба // ИТУАК. – 1893. – №19. – С.23-78.

⁵² Протоколы заседаний Таврической ученой архивной комиссии // ИТУАК. – 1892. – №17. – С. 133.

⁵³ Очерк деятельности на юге России адмирала графа Н.С. Мордвинова. – Симферополь //ИТУАК. - № 23. – 1895. – С. 24-71.

⁵⁴ Несколько замечаний на сочинение г. Ге «Исторический очерк столетнего существования г. Николаева при устье Ингула (1790-1890) // Южанин. – 20, 21 ноября.

⁵⁵ Ге Г. По поводу недоразумения г. Иванова // Южанин. – 1890. – 30 ноября; Иванов П.А. Audiatur et altera pars! // Южанин. – 1890. - 11 декабря.

⁵⁶ ЗООИД. – Т. 20. – 1897. - Протоколы. – С. 66.

⁵⁷ ЦДИАУК. – Ф. 1235. – Спр. 498. – Арк. 71.

⁵⁸ Хмарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. - Одеса, 2002. – С. 338.

⁵⁹ Документы, относящиеся к истории города Одессы // ЗООИД. – Т. XVI. – 1893. – С. 55-116.

⁶⁰ Дело о выходе из-за границы в Новороссийскую губернию жидов // ЗООИД. – Т. 17. – 1894. – С. 162-188.

⁶¹ Скальковский А.А. Еврейский плен в Запорожье: 1770-1772 // Киевская старина. – 1884. – № 1. – С. 159-165.

⁶² Фаберова дача // ЗООИД. – XXII. – 1900. - Смесь. – С. 21-27.

⁶³ Из дел Московского отделения архива Главного штаба // ИТУАК. – 1893. – № 19. – С.23-78.

⁶⁴ Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743-1767) // ЗООИД. – Т. XVI. – 1893. – II. Материалы. – С. 117-266; Т. XVII. – 1894. – Разд. II. – С. 185-154.

⁶⁵ Черноморские казаки в Слободзее // ЗООИД. – Т. XXIV. - 1902. – С. 81-91.

⁶⁶ К истории Запорожских казаков после уничтожения Сечи // ЗООИД. – Т. 25. – 1904. – С. 20-40 (Протоколы).

⁶⁷ Петлюра С.В. // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. 63. – 1905. – Бібліографія. - С. 22-23.

---

⁶⁸ Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775-1828. Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994. – С. 9, 108; Бачинська О. Українське населення Придунайських земель. XVIII – початок XX ст. – Одеса, 2002. – С.20, 24, 31, 44.

ДОДАТОК

I. ПРАЦІ П.А. ІВАНОВА

1. Из дел Московского отделения архива Главного штаба // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1893. – № 19. – С.23-78.

2. Из дел канцелярии Николаевского военного губернатора // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1891. – № 14. – С.109-131; 1892. – №16. – С.75-100;

3. Из дел Николаевского портового архива // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1895. – №22. – С.18-34.

4. Несколько слов по поводу сочинения А.В. Лонгинова «Князь Федор-Любарт Ольгердович» // Чтения в историческом обществе Нестора летописца в Киеве. – Т. 8. – 1894. – С. 23-35 (Библиография).

5. Дело о выходе из-за границы в Новороссийскую губернию жидов / / Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 17. – “1894. – С. 162-188.

6. Исторические судьбы Волынской земли. – Одесса, 1895. – 317 с.

7. Очерк деятельности на юге России адмирала графа Н.С. Мордвинова. – Симферополь // Известия Таврической ученой архивной комиссии. - № 23. – 1895. – С. 24-71.

8. Картка з історії Волині на початку XIV ст. // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. II. – 1893. – С. 119-146.

9. Андрієнко І. Повідомлення про ЗИООИД. – Т. 16. – 1893 и Известия Таврической ученой архивной комиссии. - № 19. – 1893 // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1894. – Т. 4. – С. 182-184.

10. Переселение запорожцев на Тамань // Киевская старина. – 1891. – кн. 7. – Т. 34. – С. 133-141.

11. Библиографическая заметка о новых материалах, касающихся истории Малороссии // Киевская старина. – 1892. – кн. 12. – С. 483-494.

12. Переселение заштатных церковников в Новороссию при Екатерине II // Киевская старина. – 1891. – кн. 5. – Т. 33. – С. 288-297.

13. Андрієнко І. Ювілейні видання до історії м. Одеси // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1894. – Т. IV. – С. 151-168.

---

14. Фаберова дача // Записки Одесского общества истории и древностей. – XXII. – 1900. – Смес. – С. 21-27.

15. Материалы по истории Запорожья в XVIII в. // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. XX. – 1897. – II. Материалы. – С. 60-100.

16. Черноморские казаки в Слободзее // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. XXIV. – 1902. – С. 81-91.

17. К истории Запорожских казаков после уничтожения Сечи // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 25. – 1904. – С. 20-40 (Протоколы).

18. Несколько замечаний на сочинение г. Ге «Исторический очерк столетнего существования г. Николаева при устье Ингула (1790-1890) // Южанин (Николаев). – 1890. – 20, 21 ноября.

19. Audiatur et altera pars! // Южанин (Николаев). – 1890. – 11 декабря.

20. Документы, относящиеся к истории города Одессы // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. XVI. – 1893. – С. 55-116.

21. Содержание доклада П.А. Иванова „Схема русской истории, предложенная профессором Львовского университета Грушевским” // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. – Т. 12. – 1905 – Протоколы. – С. 23-24.

22. Содержание доклада П.А. Иванова „Вопрос о малороссийской народности в научной литературе” // Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. – Т. 12. – 1905 – Протоколы. – С. 42.

II. ОСНОВНІ ПРАЦІ ПРО ЖИТТЯ ТА НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ

П.А. ІВАНОВА

1. Иванов П. // Энциклопедія українознавства. – Львів, 1994. – Т. 3. – С. 854.

2. Линниченко И.А. Отзыв об ученых трудах П. Иванова. – Одесса, 1905.

3. Першина З.В. Історія України в працях одеських дослідників // Український історичний журнал. - 1994. - № 4 - С. 56.

4. Попова Т.Н., Станко В.Н. Исторические исследования в одесском университете: традиции и современность // Вестник Одесского государственного университета. - 1995. - № 1. - С. 39.

5. Хмарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. - Одеса: Астропринт, 2002. – С. 325-326.

---

6. Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В.Б. Антонович, М.В. Довнар-Запольский и их ученики). - М.: Прометей - Брянск: Изд-во БГПУ, 1997. – С. 40.

7. Рец. С.В. Петлюри на Иванов П.А. К истории Запорожских казаков после уничтожения Сечи // ЗООИД. – Т. 25. – 1904. – С. 20-40 (Протоколы) // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. 63. – 1905. – Бібліографія. - С. 22-23.

8. Рецензія В.Б. Антоновича на твір Іванова „Исторические судьбы Волынской земли” // Киевские университетские известия. – 1896. - № 3. – С. 3-5.

9. Рецензія М.С. Грушевського на твір П.А. Іванова „Исторические судьбы Волынской земли” Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. - 1896. - Т. 9. – Бібліографія. - С. 4-9.

10. Рецензія М.В. Довнар-Запольського на твір П.А. Іванова „Исторические судьбы Волынской земли” // ЖМНП. – 1896. - № 4. – С. 332-377.